Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. १२२१ घ

Title तर्कामृतम्

Author जगदीशः

Extent १२ पत्राणि Age

Subject न्याय शास्त्रम्

© Dharmartha Trust JK. Digitized by eGangotri

नर्कोद्धृतम्

१२२१

© Dharmartha Trust JK. Digitized by eGangotri

© Dharmartha Trust JK. Digitized by eGangotri

श्रीगणेशायनमः श्रीसरस्वत्यैनमः श्रीगुरुभ्योनमः ब्रह्माद्यानिखिलार्चितास्त्रिदशसंदोहाः सदाभीष्टदाः ता
ज्ञानमशमायययत्र मनसोहन्नीः समस्तादृक् श्रीविश्वेश्वरणंबुजंभवभयध्वंसैकबीजंपरंहत्सद्मेविनिधायतन
न्निरुपमंतर्कामृतंतनुते १ अथशास्त्रारंभः श्रूयते आत्मावाअरेद्रष्टव्यःश्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यइति
अस्याअर्थः मुमुक्षुणात्माद्रष्टव्योमुमुक्षोरात्मदर्शनमिष्टसाधनमितियावत् आत्मदर्शनोपायः कइत्याहश्रो
तव्यइत्यादि तेनार्थक्रमेणशास्त्रक्रमस्यत्वोभवति अग्निर्होवैनुहोतियवागूंपचतीत्यादिवत् तथाचश्रव
णमननिदिध्यासनानितत्त्वज्ञाननजनकानीतिक्रमंभवति अतश्रुतेनःकृतात्मश्रवणमननेधिकारोमननेचात्मन
इतरभिन्नत्वेनानुमानंतद्भेदप्रतियोगीतरज्ञानसाध्यंतथाचेतरत्वरूपंतत्पदार्थनिरूपणंसंक्षेपतःसामान्य
नः पदार्थोद्विविधः भावोभावश्च भावःषड्विधः द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायभेदात् तत्रद्रव्यत्वगुण
त्वकर्मत्वानिजातयः सामान्यत्वादीन्युपाधयः अन्यानिजातयःतत्ररूपरसगंधस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयो
गविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्काराश्चतुर्दशगुणाःपृथिव्याः तत्रैवगंधोविहायसस्नेहविनियोज्यचतुर्दश

द्रव्याणिनवपृथिव्यप्तेजोवायव्याकाशकालदिगात्मनांशि।आकाशत्वकालत्वदिक्त्वान्युपाधयः२

© Dharmartha Trust JK. Digitized by eGangotri

गुणाजलस्य रूपस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वसंस्कारगुणकारणगुणाजलस्य स्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्कारनवगुणावायोः षट्संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः षड्गुणाआकाशस्य संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः पंचगुणाःकालदिशोः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराश्चतुर्दशगुणाआत्मनः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्काराअष्टौगुणामनसः ज्ञानेच्छाकृतिसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाअष्टौगुणाईश्वरस्य तथाचवायोर्नवैकादशजसोगुणाजलक्षितिप्राणभृतांचतुर्दश दिक्कालयोःपंचपंचवांवरमहेश्वरस्यसप्तथैवच तत्रपृथिवीजलतेजोवायवोहिविधाःपरमाणवःसावयवाश्च आकाशकालात्मदिशोविभुरूपाः मनःपरमाणुरूपं तत्रसावयवाअनित्यास्तत्राणिनित्यानि सावयवाअपित्रिविधाःशरीरेंद्रियविषयभेदात् मानुषाणां शरीरंपार्थिवं जलीयंशरीरंवरुणलोकेप्रसिद्धं तैजसंशरीरमादित्यलोकेवायवीयंशरीरंवायुलोकेघ्राणेंद्रियंपार्थिवं रसनेंद्रियंजलीयं चक्षुरिंद्रियंतैजसं त्वगिंद्रियंवायवीयं श्रोत्रेंद्रियं

© Dharmartha Trust JK. Digitized by eGangotri

2

कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नोनभःप्रदेशः एतानिपंचबहिरिंद्रियाणि मनोनरिंद्रियं तेनषडिंद्रियाणि विषयाश्चशब्दादि
रूपेणषोढासिद्धाः आत्माद्विविधः जीवात्मापरमात्माच तत्रजीवात्मानःप्रतिशरीरंभिन्नाबंधमोक्षयोग्याः परमा
त्मेश्वरः अथाप्रत्यक्षप्रत्यक्षरूपाणि परमाणुद्व्यणुकेअप्रत्यक्षे उद्भूतरूपवत्त्वेसतितानिदृष्टीजलनेनांसिप्र
त्यक्षाणि आत्माचप्रत्यक्षः वाय्वाकाशकालदिक्तूनांसित्वप्रत्यक्षाणि बहिरिंद्रियप्रत्यक्षंप्रतिमहत्त्वेसतिसमुद्भूतरूपव
त्त्वेसतियोजकं अथद्रव्योत्पत्तिप्रक्रिया तत्रोत्पत्तिःकारणवती अनन्यथासिद्धकार्यनियतपूर्ववृत्तिकारणं तत्त्रिकार
णत्वं त्रिविधानिकारणानि समवायिकारणासमवायिकरणनिमित्तकारणानि यत्समवेतंकार्यमुत्पद्यतेतत्स
मवायिकारणं यथापरमाणुद्व्यणुकस्यकपालघटस्यसमवायिकारणेसंयोगःकारणमसमवायिकारणं यथाप
रमाणुद्वयसंयोगोद्व्यणुकस्यकपालरूपंघटरूपस्य एतदुभयभिन्नंकारणंनिमित्तकारणं यथाद्व्यणुकेईश्वरः घ
टेदंडः एतत्कारणत्रयभावेकार्यमात्रस्य तत्रसमवायिकारणंसर्वत्रद्रव्यमेव असमवायिकारणंद्रव्येगुणोगुणेगु
णः कर्मच कार्यमात्रंप्रतिसाधारणकारणानि ईश्वरज्ञानेच्छाकृतयःभावकालदिग्दृष्टानि तत्रपरमाणुद्वय

© Dharmartha Trust JK. Digitized by eGangotri

संयोगाद्व्यणुकमुत्पद्यते संयुक्तद्व्यणुकत्रयाच्चसरेणुः एवंचतुरणुकादिकपालादौ कपालद्वयसंयोगेन घटोत्पादने घट
त्वंसावयवी अथद्रव्यप्रमाणंकथ्यते प्रत्यक्षद्रव्यंप्रत्यक्षमेवप्रमाणं अतीन्द्रियानुमाने प्रत्यक्षहेतुसाध्यदृष्टान्तज्ञान
साध्यं विशेषोवक्तव्यते परमाणुद्व्यणुकानुमानंयथा त्रसरेणुःसावयवद्रव्यारब्धोबहिरिंद्रियवेद्यद्रव्यत्वात् बहिरि
न्द्रियवेद्यद्रव्यंयत्तत्सावयवद्रव्यारब्धं यथाघटः अत्रत्रसरेणुःपक्षः सावयवद्रव्यारब्धत्वंसाध्यं बहिरिंद्रियवेद्यद्रव्य
त्वादितिहेतुः घटोदृष्टान्तः अनेनद्व्यणुकंपरमाणुश्चसिध्यति आकाशाद्यशब्देनस्पर्शनानुमायेन वायोद्रव्या
श्रितोगुणत्वात् यथाघटरूपं अनेनद्रव्यानारब्धात्छब्दाश्रयत्वेनाकाशंसिध्यति पृथिव्यादित्रयान्तरंस्पर्शाश्रया
श्रितोगुणत्वात् रूपानुमानेनद्रव्यानारब्धात्स्पर्शाश्रयत्वेनावायुः सिध्यति कालेप्रमाणंयथापरत्वापरत्वेहिवि
धे कालिकेदेशिकेच परत्वोत्पत्तिश्चबहुतररविक्रियाविशिष्टशरीरज्ञानात् अपरोत्पत्तिश्चस्वल्पतररविक्रियावि
शिष्टशरीरज्ञानात् तत्परत्वंज्येष्ठत्वं अपरत्वंकनिष्ठत्वं तदनुमानंयथा परत्वजनकंबहुतररविक्रियाविशिष्टशरी
रज्ञानमिदंपरंप्रतिसंबंधघटकसापेक्षं साक्षात्संबंधाभावेसतिविशिष्टज्ञानत्वात् लोहितस्फटिकादिप्रत्ययवत्

© Dharmartha Trust JK. Digitized by eGangotri

परंपरासंबंधश्चरक्रियायाःस्वसमवायिसंयुक्तसंयोगः तेनसंबंधघटकतयाकालःसिध्यति ननुकालस्यभूतभ
विष्यद्वर्तमानभेदेनबहुत्वान्कुतस्तत्कत्वमितिचेन्न उपाधिभेदेननद्देशस्यात् कालोपाधयोरविक्रियारूपा
भिन्नाएवदैशिकपरत्वापरत्वाभ्यांदिशःसिद्धिः तद्दूरत्वसमीपत्वे अवधिसापेक्षंबहुतरसंयोगविशिष्टशरीर
ज्ञानमिदंपरत्वजनकंपरंपरासंबंधघटकसापेक्षमित्यादिपूर्ववत् तेनचदिशःसिद्धिः नचाकाशमेवसंबंधघटक
मास्तामितिवाच्यं तस्याप्राप्तेश्चयत्नेनैवधर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धत्वान्नरविक्रियाकल्पनायकत्वसंभवः अहंसु
खीआदिप्रत्यक्षमात्मनिप्रमाणं ईश्वरेचानुमाने यथास्मृतिः सकर्तृकाकार्यत्वात् घटवत् तेनेश्वरस्यतद्वति
नित्यज्ञानेच्छाकृतीनांतत्सर्वस्यत्वसिद्धिः मनस्त्वेनुमानंप्रमाणं नद्यथा सुखादिप्रत्यक्षान्यइंद्रियजन्ये जन्यप्र
त्यक्षत्वात्घटप्रत्यक्षवत् तथाचेंद्रियांतरवाधेमनसःसिद्धिः अथद्रव्यनाशप्रक्रिया द्रव्यनाशोहिविधः क्वचिद
समवायिकारणनाशात् क्वचित्समवायिकारणनाशात्च तत्राद्योयथा परमाणुद्वयसंयोगनाशात्द्व्यणुकनाशः
द्वितीयोयथा कपालनाशात्घटनाशः घटनाशउभयतः संभवति आकाशकालदिगात्मपरमाणवोऽनंत

© Dharmartha Trust JK. Digitized by eGangotri

यः समवायश्च पृथिव्यादिपंचानांभूतत्वं पृथिवीजलतेजोवायुमनसांक्रियावत्त्वंमूर्तत्वंच पृथिवीजलतेजोवायो
र्द्वयसमवायिकारणानि कालस्यकालिकसंबंधेसर्वाधिकरणत्वं दिशोदैशिकसंबंधनसर्वाधिकरणत्वंअ
थगुणाः कथ्यंते रूपरसगंधस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त संयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्न
गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दाश्चतुर्विंशतिगुणाः अथरूपत्वादीनिसर्वाण्येवजानयः रूपंपृथिव्यादित्र
यवृत्ति तच्चशुक्लनीलरक्तहरितपीतचित्रादिभेदेनबहुविधंपृथिवीवृत्ति स्वच्छशुक्लरूपंजलवृत्तिं रसःपृथिवी
जलवृत्तिः तत्रमधुराम्ललवणकटुकषायतिक्तभेदेनषड्विधःपृथिव्यां जलेमधुरएवरसः गंधोद्विविधः सुरभि
रसुरभिश्च पृथिवीमात्रवृत्तिः स्पर्शश्चपृथिव्यादित्रयवृत्तिः सत्रिविधः अनुष्णाशीतः शीतउष्णश्च अनुष्णाशी
तः पृथिवीवायोः जलेशीतः तेजस्युष्णः संख्यापरिमाणपृथक्तसंयोगविभागानवद्रव्यवृत्तयः परत्वापरत्वे पृ
थिवीजलतेजोवायुमनोवृत्तिनी बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नभावनाधर्माधर्माआत्मवृत्तयः गुरुत्वंपृथिवीज
लवृत्ति द्रवत्वंपृथिवीजलतेजोवृत्ति नद्विविधं नैमित्तिकंसांसिद्धिकंच आद्यंपृथिवीतेजसोः द्वितीयंजले स्नेहो

© Dharmartha Trust JK. Digitized by eGangotri

तर्कामृत० ४ स्थितिः

जलमात्रवृत्तिः संस्कारः पृथिवीजलतेजोवायवात्ममनोवृत्तिः सत्रिविधः वेगोभावनास्थितिस्थापकश्च तत्रवेगः पृथिव्यादिचतुष्टयंमनोवृत्ति द्वितीयस्तु आत्ममात्रवृत्तिः तृतीयः पृथिव्यादिचतुष्टयवृत्तिः रागोद्विविधः वर्णात्मको धर्म्यात्मकश्च आकाशमात्रवृत्तिरूपरसगंधस्पर्शस्नेहसांसिद्धिकद्रवत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाविशेषगुणाः तथोक्तं रूपंगंधोरसःस्पर्शः स्नेहः सांसिद्धिकोद्रवः बुद्ध्यादिर्भावनाख्यश्चरादयोवैशेषिकागुणाः १ संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्ववेगस्थितिस्थापकविभूनांपरिमाणानांचैकत्वपरिमाणेकपृथक्त्वानि ईश्वरेच्छाज्ञानक्षणयश्चनित्यगुणाः अथाप्रत्यक्षगुणाः गुरुत्वधर्माधर्मभावनास्थितिस्थापकाःपरमाणुद्व्यणुकवृत्तिगुणाः अतींद्रियवृत्तिसामान्यगुणाश्च सरेणोरूपंविहायान्येगुणाअतींद्रियाः रूपरसगंधस्पर्शस्नेहप्रत्यक्षेमहत्त्वेसतिउद्भूतत्वंप्रयोजकं सामान्यगुणप्रत्यक्षेआश्रयप्रत्यक्षं बुद्धिप्रत्यक्षेत्ववृत्तिविशिष्टज्ञानत्वं सुखादिप्रत्यक्षेत्ववृत्तिसुखत्वादिकमेव अंत्यावयवीविहायसर्वःशब्दः प्रत्यक्षः अथगुणोत्पत्तिप्रक्रिया अवयववृत्तिविशेषगुणाः अवय

राम० ४

© Dharmartha Trust JK. Digitized by eGangotri

विष्टनिरवसमानजातीयविशेषगुणानारभंते पृथिवीविशेषगुणाः पाकजाश्चेतिविधाः पाकप्रयोज्याःपाकजन्याश्च कारणगुणप्रक्रमजन्याःपाकप्रयोज्याः वह्निसंयोगजन्याद्वितीयाः श्यामघटस्याग्निसंयोगेनश्यामरूपनाशानंतरंघटेरक्तंरूपमुत्पद्यते पुनर्घटोत्पन्नोसत्योकारणगुणप्रक्रमेणघटेरूपमुत्पद्यतइतिवैशेषिकमते कपालंनीलमेकमेकंचपीतंयदिनदाघटेचित्ररूपमुत्पद्यते रसादावेवंसतिअवयविनिरसोनगापत चित्ररसाद्यस्वीकारात् गुरुत्वस्थितिस्थापकयोश्चकारणगुणप्रक्रमजन्यता हित्वादयोपेक्षाबुद्धिजन्याः परिमाणंचतुर्विधं अणुमहद्दीर्घह्रस्वंचेति कारणगुणप्रक्रमजन्यं स्वावयवबहुत्वंचमहत्वजनकं यथातूलेरेणूनां अवयवानांशिथिलसंयोगरूपः प्रचयोपितज्ञानकः यथातूलपरिमाणं पृथक्कंकारणगुणप्रक्रमजन्यं ननुतत्रकिंप्रमाणं घटात्पटः पृथगितिप्रत्यक्षं तस्यान्योन्याभावविषयकत्वादितिचेन्न अन्योन्याभावप्रत्ययेअनुयोगिप्रतियोगिनोःसमानविभक्तिकत्वनियमात् यथाघटोनपटइतिअन्योन्याभावस्यपृथक्करूपत्वेघटात्पटेनेत्यपिप्रयोगापत्तेः नचैवंघटादन्यःपटस्तत्रकथमन्योन्याभावप्रतीतिरितिवाच्यं अन्यत्वस्यापिपृथक्करूपत्वाद संयोगस्त्रिविधः अन्यतरकर्मजः उभयकर्मजः संयोगजश्च आद्योयथा मल्लकर्मणाआत्ममनसोः संयोगः द्वितीयोयथा मेषयोः क

© Dharmartha Trust JK. Digitized by eGangotri

र्मणानयोः संयोगः विभागस्त्रिविधः तृतीयोयथा कारणाकारणसंयोगात्कार्याकार्यसंयोगः यथाहस्ततरुसं
योगात्कायतरुसंयोगः विभागस्त्रिविधः अन्यतरकर्मजः उभयकर्मजः विभागजश्च आद्योयथा मनःकर्म
णाआत्ममनसोर्विभागः द्वितीयोयथा मेषयोःकर्मणातयोःर्विभागः विभागजविभागोद्विविधः कारण
मात्रविभागजः कारणाकारणविभागजश्च आद्योयथा कपालकर्मणाकपालद्वयविभागः ततःकपाल
द्वयसंयोगनाशात्ततोवटनाशात्ततःकपालस्याकाशाद्विभागजोविभागः नचविभागःस्वोत्पत्तनंतरमेवावि
भागजविभागंजनयत्तिनियमेद्रव्यनाशसहकृतस्यैवतस्यतज्जनकत्वात् द्रव्यस्यप्रतिबंधकत्वेनसतिद्रव्ये
तद्दर्शनात् नचकर्मैवस्वकद्दाकपालद्वयविभागंआकाशाकपालविभागंचजनयत्तिनियमेपद्रव्यानारं
भकसंयोगविरोधिनंविभागमारभते ततद्द्रव्यारंभकसंयोगविरोधिनंविभागमारभते ततद्द्रव्यारंभकसंयो
गविरोधिनं यथाविकसकुड्मलकर्मेतिमाभेः नचसंयोगेप्येवंमस्तु तत्राविरोधात् ॥ द्वितीयस्तु का
रणाकारणविभागात्कार्याकार्यविभागः करतरुविभागात्कायतरुविभागः परत्वापरत्वोत्पत्तिः कालकर
णेऊका बुद्धिर्ज्ञानं तद्द्विविधं स्मरणमनुभवश्च स्मरणंद्विविधं यथार्थमयथार्थंच तद्यत्तत्यकारकंयथा

© Dharmartha Trust JK. Digitized by eGangotri

र्थं तद्भावावच्छिन्नप्रकारकमयथार्थं दृष्टानुभवसंस्कारद्वारास्मरणं जनयति तत्र दृष्टानुभवस्य यथार्थत्वा
यथार्थत्वाभ्यां स्मरणमुभयरूपं भवति अनुभवो द्विविधः प्रमा अयथार्थश्च तत्र प्रमा चतुर्विधा सा वक्ष्यते ।
अयथार्थज्ञानं चतुर्विधं संशयो विपर्ययः स्वप्नोऽनध्यवसायश्च संशयो यथा समानधर्मविशेषधर्मिज्ञानविशेषा
दर्शनोभयकोटिस्मरणेरयंस्थाणुर्वा पुरुषो वेति ज्ञानं जन्यते सएव विपर्ययस्तु समानधर्मविशेषधर्मिज्ञानविशे
षादर्शनैककोटिस्मरणैः शुक्तौ विरजतमिति ज्ञानं जन्यते तत्र पुरतस्थे इदमित्यनुभवात्मकं ज्ञानं रजतमि
तिस्मरणात्मकं तेनयहणस्मरणात्मकं ज्ञानद्वयं भवति रजतत्वविशिष्टज्ञानमिदं अन्यस्यान्यथाभानमसम्य
ग्भावाद् प्रवृत्तिश्चस्वप्नं तु पश्चिमनेत्रभेदायद्वारा नैयायिकमते भवत्कंविशिष्टज्ञानं तेनभ्रमः सिध्यति स्वप्न
स्तु अनुभूतपदार्थस्मरणैरदृष्टधातुक्षोभेणजन्यते अनध्यवसायश्च किंचिदितिज्ञाने विशेषादर्शना
दिति अत्रयद्यपिनिर्वह्निकस्थानिर्धर्मः स्याद्धिनिर्कोविपर्ययमध्येवोध्यः तत्रनैयायिकमतेस्वप्नानध्यवसा
योविपर्यवमध्येप्रविष्टौतेनतन्मते अयथार्थज्ञानंद्विविधं संशयोविपर्ययश्चेति सुखंधर्मजन्यं दुःखमधर्मजन्यं इ
च्छा इष्टसाधनताज्ञानजन्या द्वेषोनिष्टसाधनताज्ञानजन्यः कृतिस्त्रिविधा जीवनयोनियत्नरूपाप्रवृत्तिर्निवृत्ति

© Dharmartha Trust JK. Digitized by eGangotri

त्रिश्च आद्याजीवनादृष्टजन्या द्वितीयेच्छाजन्या तृतीयाद्वेषजन्या धर्मःक्रतिविहितकर्मजन्यः अधर्मश्चनि
विरुद्धाचरणजन्यः वेगाख्यसंस्कारआद्यक्रियाजन्योद्वितीयादिक्रियाजनकः यथावेगेनबालश्चालति स्थि भा
वनाख्यःसंस्कारोविशिष्टज्ञानजन्यः स्थितिस्थापकाख्यःकारणगुणपक्रमजन्यः गुरुत्वंकारणगुरुत्वजन्यं
नैमित्तिकंद्रवत्वंजतुघृतसुवर्णादीनांअग्निसंयोगजन्यं सांसिद्धिकद्रवत्वंकारणगुणपक्रमजन्यं नैमित्तिकंद्र
वत्वंजतुघृतसुवर्णादीनां अग्निसंयोगजन्यं सांसिद्धिकद्रवत्वंकारणगुणपक्रमजन्यं स्नेहःकार
णगुणपक्रमजन्यः शब्दस्त्रिविधः संयोगजोविभागजः शब्दजश्च आद्योभेरीदण्डसंयोगजन्यः द्वितीयोवृ
क्षशब्दयविभागजन्यः तृतीयस्तुसंयोगेनविभागेनवाआद्यशब्दजनितेनशब्देननिमित्तवायुसहकृतेनवी
चीतरंगन्यायेनकरंबकुसुमन्यायेनवाजन्यते उत्क्षेपणापक्षेपणाकुंचनप्रसारणगमनानिपंचकर्माणि उ
त्क्षेपणत्वादीनिजातयः पृथिवीजलतेजोवायुमनोवृत्तीनिकर्माणि सर्वाण्यनित्यानि अतींद्रियवृत्तीन्यतीं
द्रियाणिमःसप्तदृत्तीनिमत्सप्तानि अथकर्मास्तिप्रक्रिया संयोगेननोदनाख्येनाद्यकर्मजन्यते द्वितीयं
यादिवेगजन्यंक्रिया क्रियातोविभागः विभागात्स्वसंयोगनाशनउत्तरदेशासंयोगोत्पत्तिः ततःकर्मवि

© Dharmartha Trust JK. Digitized by eGangotri

भागयोर्नाश्रः सामान्यंत्रिविधं व्यापकंव्याप्यंव्याप्यव्यापकंच व्यापकंसत्ता व्याप्यंघटत्वादि द्रव्यत्वादिव्याप्य
व्यापकंच व्यक्तेर्भेदस्तुल्यत्वंसंकरोऽनवस्थितिः रूपहानिरसंबंधोऽनिष्टबाधकसंश्रयः निस्त्वेसत्यनेकसमवेत
त्वमितिसामान्यलक्षणं सामान्यानिनित्यान्येव अतींद्रियद्रव्यान्यतींद्रियाणि प्रत्यक्षद्रव्यानिप्रत्यक्षाणि निस
द्रव्यद्रव्ययेत्यविशेषाः तेचद्रव्यानिसाअतींद्रियाश्चपरमाणवोभेदायतेस्वीक्रियंते तेषांवैधर्म्यमाह
त्वादिति स्वसंबंधिभिन्नोनिस्संबंधसमवायः तेनस्वरूपसंबंधस्यसंयोगस्यचनिरासः रूपघटद्रव्यमिति
यीनीतिस्त्रप्रमाणं नैय्यायिकमतेसमवायः प्रत्यक्षःसचनित्यश्च ननुअन्धान्यपिअंधकारसुवर्णादीनिद्रव्या
णिसंतिआलस्याद्योगुणाअपिसंति नथंनवैवेत्यादि मैवं अंधकारोनद्रव्यंकिंतुतेजोभावः सुवर्णंतेजएव
आलस्यंहत्यभावः स्वमन्यद्रपि अभावोद्विविधः संसर्गाभावोन्योन्याभावश्च आद्यस्त्रिविधः प्रागभावोध्व
सोसंताभावश्च प्रागभावोविनाशीअजन्यः ध्वंसोजन्योऽविनाशी असंताभावान्योन्याभावावजन्यावविनाशि
त्वेनौयोग्यानुत्पत्त्यर्थाभावप्रत्यक्षः अन्यत्रतींद्रियः अथप्रमाकथ्यते साचतुर्विधा प्रत्यक्षानुमितिउपमि
तिशाब्दरूपा तत्करणानिप्रमाणानिचत्वारि प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात् तत्रप्रत्यक्षंद्विविधं निर्विकल्प

© Dharmartha Trust JK. Digitized by eGangotri

कंसविकल्पकंचेति प्रत्यक्षकरणानिषडिंद्रियाणि घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रमनांसि एतानिसन्निकर्षसहिता
निप्रत्यक्षंजनयंति सन्निकर्षश्चालौकिकोलौकिकश्च अलौकिकस्त्रिविधः ज्ञानलक्षणाःसामान्यलक्षणाःयोग
जधर्मश्च लौकिकःषड्विधः संयोगः संयुक्तसमवायः संयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः स
मवेतसमवायः विशेषणताचेति संयोगेनद्रव्यग्रहः संयुक्तसमवायेनशब्दान्यगुणकर्मद्रव्यनिज्ञानीनांग्रस्प
र्शं संयुक्तसमवेतसमवायेनशब्दत्वनिज्ञानी तेरगुणत्वनिज्ञानिकर्मत्वनिज्ञानी नांग्रस्पर्शं समवायेनशब्दस्य
समवेतसमवायेनशब्दत्वनिनांनेः विशेषणतयाऽभावस्यसमवायस्यच अलौकिकःसयथा ज्ञानलक्षणयासु
रभिचंदनमित्रिचाक्षुषेज्ञानं सामान्यलक्षणयाघटत्वेनरूपेणयावद्घटज्ञाने योगजधर्मेणयोगिनांसर्वज्ञाने
नत्रनिर्विकल्पकंविशिष्यप्रकारादिरहितंवस्तुस्वरूपमात्रज्ञाने सविकल्पंसप्रकारकं भासमानवैशिष्ट्यप्रतियो
गित्वंचप्रकारत्वं यथा अयंघटस्तत्रअयंविशेष्यः घटत्वंप्रकारः भासमानवैशिष्ट्यंतयोः समवायस्त
स्यप्रतियोगिघटत्वे सविकल्पकमेतद्विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने यथादंडी अत्रदंडित्वविशिष्टस्यवैशिष्ट्यंपुरुषे
भासते अथप्रक्रिया आद्यविंद्रियसंनिकर्षाद् घटघटत्वेननिर्विकल्पकं ततोयंघटस्तद्विशिष्टज्ञाने

© Dharmartha Trust JK. Digitized by eGangotri

नत्वपरतःप्रामाण्यग्रहइत्तिनेयायिकाः यथाघटइतिव्यवसायः ननोघटमहंजानामीत्यनुव्यवसायः ततःप्रामाण्यं
प्रामाण्येइतिकोटिद्वयस्मरणं अथचतुर्थइदंज्ञानंप्रमाणंवेतिप्रामाण्यसंशयः ततोविशेषदर्शनानंतरंप्रामा
ण्यग्रहः इदंज्ञानंप्रमासमर्थनदृष्टिजनकत्वात् ज्ञानांतरवत् स्वतःप्रामाण्यग्रहइतिचयोमीमांसकाः तत्रयुक्त
मते अयंघटइतिज्ञानंविषयंआत्मानंज्ञानप्रमाण्यंचगृह्णाति सुरारिमिश्रमते अयंघटइतिज्ञानानंतरंघटम
हंजानामीत्यनुव्यवसायस्तेनैवप्रामाण्यग्रहः भट्टमतेज्ञानस्यानींद्रियत्वेनज्ञानमनुमेयंयथातथाभवत्येवप्रा
माण्यं यथाअयंघटइतिज्ञानानंतरंघटेज्ञाततोत्पद्यते ततोज्ञातोघटोमयाइतिज्ञाततापक्षं ततोव्याप्य
हिमत्पक्षानंतरंज्ञानानुमानं यथाअहंघटत्वप्रकारकज्ञानवान् घटत्वप्रकारकज्ञानताश्रयत्वात् मादृशेवनस्थ
धर्मधर्मिविषयकत्वेनप्रामाण्यानुमानं इतिपरतस्त्वं ॥ ॥ ॥अनुमितिकरणंअनुमानं अनुमितिः
त्वंचजातिः व्यापारवत्कारणंकरणं व्यापारस्तुजन्यत्वेसतितज्जन्यजनकः हेतुज्ञानादिकंकरणं परामर्शोव्या
पारः परामर्शश्चव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं यथावह्निव्याप्यधूमवानयमिति आदौमहानसादौधूमवह्नि
सामानाधिकरण्यग्रहेसतिधूमोवह्निव्याप्यस्तनुभवोजायते ततःकालांतरेपर्वतेधूमेदृष्टेसतिव्याप्तिस्म

© Dharmartha Trust JK. Digitized by eGangotri

स्मरणं नवश्चविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं वह्निव्याप्यधूमवानयमिति तृतीयलिंगपरामर्शः पक्षधर्मतासहितेनतेनपर्वतो
वह्निमानित्यनुमितिर्जन्यते व्याप्तिश्चहेतुसमानाधिकरणासंताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं नवायं
संयोगवान् द्रव्यत्वादित्यत्राप्तिः प्रतियोगिसाधिकरणहेतुसामानाधिकरण्यासंताभावाप्रतियोगिसाध्य
सामानाधिकरण्यमित्यर्थात् पक्षधर्मतायाश्च सिषाधयिषाविरहसहकृतसिध्यभावः अनुमानंद्विविधं स्वार्थपरा
र्थंच परार्थंपंचावयवसाध्यं अवयवाश्च प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि पर्वतोवह्निमान् धूमात्
पत्रयत्रवह्निर्धूमस्तत्रतत्र यथामहानसः वह्निमाप्यधूमवानयं तस्माद्वह्निमान् स्वार्थंत्वस्वीयमाप्यादिज्ञानसा
ध्यं नतत्परप्रतीतेरर्थमिवाहत्यशब्दप्रयोगः नच्चानुमानंत्रिविधं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिभेदात् यत्रसाध्य
व्यतिरेकोनकुत्रापिप्रसक्तःकेवलान्वयी यथाघटोभिधेयःप्रमेयत्वात् इत्यत्राभिधेयत्वस्यसाध्यस्यव्यतिरेकाप्र
सिद्धेः यत्रसाध्यप्रसिद्धिःपक्षादिरेकेनास्तिसकेवलव्यतिरेकी यथापृथिवीइतरेभ्योभिद्यतेपृथिवीत्वात् यत्र
यत्रेतरभेदाभावः तत्रतत्रपृथिवीत्वाभावः यथाजलादि व्यतिरेकव्याप्तेरनुमाध्याभावोव्याप्यः हेत्वभावोव्याप
कः सोन्वयव्यतिरेकी अत्रसाध्यसाधनाभावश्चान्यत्रप्रसिद्धः यथापर्वतोवह्निमान् धूमवत्वादिति अन्वयव्य

© Dharmartha Trust JK. Digitized by eGangotri

निरेकिणि हेतौ अवश्यंपंचरूपापन्नताअपेक्षणीया पक्षसत्वंसपक्षसत्वंविपक्षव्यावृत्तत्वमबाधितत्वमसत्प्र
तिपक्षत्वंपंचरूपाणि केवलान्वयिनिविपक्षव्यावृत्तत्वरहितं केवलव्यतिरेकिणिसपक्षसत्वरहितं चतूरूपमव
अपेक्षितं यत्रसाध्यसंदेहःपक्षः यत्रसाध्यनिश्चयःसपक्षः यत्रसाध्याभावनिश्चयःसविपक्षः साध्याभाव
वान्पक्षोबाधः साध्यविरोधिसाधकोहेतुःससत्प्रतिपक्षः सोपाधोपक्षसत्वाद्यननभंगआवश्यकः सोपा
धिश्चस्वव्यभिचारितासंबंधेनउपाधिविशिष्टः उपाधिश्चत्रिविधः साधनाव्यापकत्वेसतिशुद्धसाध्या व्यापकः
साधनाव्यापकत्वेसतिपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्याव्यापकः साधनाव्यापकत्वेसतिसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकश्च
आद्योयथा अयोगोलकंधूमवद्वह्नेः आर्द्रेधनसंभववह्निमत्वमुपाधिः साधनाव्यापकत्वेसतिशुद्धसाध्यव्याप
कत्वं द्वितीयोयथा वायुःप्रत्यक्षः प्रमेयत्वात् अत्रवहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नंप्रमेयत्वस्यसाध्यस्यव्यापक
त्वं तृतीयोयथा वायुःप्रत्यक्षः प्रमेयत्वात् अत्रजन्यत्वावच्छिन्नविनाशित्वव्यापकंभावत्वमु
पाधिः अथहेत्वाभासाःकथ्यंते सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पंचहेत्वाभासाः सव्यभिचार
स्त्रिविधः साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात् साध्यसंतावावद्वृत्तित्वंसाधारणत्वं यथाधूमवद्वह्नेः स

© Dharmartha Trust JK. Digitized by eGangotri

सकलसपक्षव्यापकत्वमसाधारणत्वं यथापर्वतोवह्निमान्पर्वतत्वात् सर्वपक्षकत्वमनुपसंहारित्वं यथासर्वं
मेयमभिधेयत्वात् साध्याभावव्यापकोहेतुर्विरुद्धः यथा घटोनित्यःसावयवत्वात् साध्याभावसाधकंहेत्वंतर
मस्यससत्प्रतिपक्षः यथापर्वतोवह्निमान् धूमात् पर्वतोवह्न्यभावव्यापकधूमवान् महानसान्यत्वात् असिद्धस्त्रिवि
धः आश्रयासिद्धःस्वरूपासिद्धोव्याप्यत्वासिद्धश्चेति यत्रपक्षोसन्न् सिद्धसाधनेवासआश्रयासिद्धः यथा
शशविषाणंनित्यमजनत्वात् शरीरंहरूपादिमद्धरूपादिमत्त्वयावयवीमानत्वात् यत्रपक्षाद्यनिर्हेतुःसत्वरू
पासिद्धः यथापर्वतोवह्निमान्महानसत्वात् सर्वविशेषणासिद्धविशेष्यासिद्धभागासिद्धभेदाद्धविधः
आद्योयथा शब्दोअनित्यश्चाक्षुषत्वेसतिजन्यत्वात् द्वितीयोयथा शब्दोनित्यःगुणत्वेसतिपरमाणुवृत्तित्वा
न्न द्वितीयोयथा एतानिद्रव्याणिनित्यत्वात् बाधायथा जलद्रव्यंवह्निमान्द्रव्यत्वात् तेनैतद्योवह्नि
नोहेतुःसद्धेतुः इत्यनुमाने ॥ ॥ श्री ॥ अथोपमानिकरणमुपमानं कीदृशोवयइतिप्रश्नेगोसद्दृ
शोगवयइत्युत्तरितेगोसदृशंगवयंपश्यति तद्वाक्यार्थस्मरणानंतरंअयंगवयपदवाच्यइति
क्रियद्भः सोपमितिः इत्युपमाने ॥ ॥ आप्तोक्तःशब्दःप्रमाणं यत्तद्वाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवानाप्तः

न्या०
१

© Dharmartha Trust JK. Digitized by eGangotri

पदज्ञानेकरणंपदार्थोपस्थितिर्व्यापारः आकांक्षायोग्यतासन्निधानात्पदज्ञानानिसहकारीणि फलंशाब्दबोधः
स्वरूपयोग्यत्वेसत्पजनिनान्वयबोधजनकत्वमाकांक्षा तेनघटःकर्मत्वमानयनंकृतिरित्यत्रनान्वयबोधः पुत्रेण
जनितान्वयबोधत्वात् बाधकं अयमेतिपुत्रोराज्ञःपुरुषोयमार्यतां मित्यत्रराज्ञःपुरुषस्तिनान्वयबोधः पुत्रे
णजनितान्वयबोधत्वात् बाधकप्रमारहोयोग्यता तेनवह्निनासिंचतीत्यत्रनान्वयबोधः अयोग्यत्वात् अन्यथा
नेनान्वयप्रतियोगुपस्थितिरासत्तिः तेनगिरिर्भुक्तवह्निमान्देवदत्तेनेत्यत्रनान्वयबोधः तनदर्थमतीतीत्यो
क्तरित्वंतात्पर्यं तेनभोजनप्रकरणेसैंधवमानयेत्युक्तेअश्वान्वयबोधोनभवति इत्तासविनाशदेनान्वयबोधो
जन्यते इतिर्द्विविधा शक्तिर्लक्षणाच शक्तिर्घटादिपदस्यघटादेर्लक्षणापथा गंगायांघोषःप्रतिवसतीति
अत्रगंगापदार्थेप्रवाहघोषसामान्यानुपपत्याऽगंगाशब्दस्यतीरेलक्षणाकल्प्यते तयाचतत्साऽपस्थितेनतीरेघोषः
प्रतिवसतीत्यन्वयबोधोभवति गौणीवृत्तिरपिलक्षणैव यथाअग्निर्माणवकोगौर्वाहीकः अत्रलक्षणायाः
प्राधिसादृश्यंप्रतीयते शक्तंपदं नच्चतुर्विधं यौगिकं रूढं योगरूढं यौगिकरूढं आद्यंयथा पाचकादिपदं
योग्यार्थेनपाककर्तरिशक्तं द्वितीयंयथा विमादिपदंरूढंब्राह्मणवाचकं तृतीयंयथा पंकजादिपदंयोगरू

© Dharmartha Trust JK. Digitized by eGangotri

स्थापंकजनिकर्त्वेनपंकजत्वेनपद्मत्वेनवपद्मवाचकं चतुर्थ्यथा उद्दिश्यदेयोगिकंअकुरवाचकं रूढ्यागवि
लक्षणाद्विविधा जहत्स्वार्था अजहत्स्वार्थाच आद्याच गंगायांघोषस्त्यादौ द्वितीयायथा सर्वेछत्रिणोग
छंतीत्यादौ अजछत्रिणस्तद्वितस्यापिचमनान्वयः अथशब्दबोधप्रक्रिया देवदत्तोग्रामंगछतीत्यत्रग्राम
कर्मकगमनजनकवर्तमान[illegible]छतिग्रामनिरूपितग्रामनिरूपितधात्वर्थः द्वितीयार्थः कर्मत्वंधात्वर्थगमनं जन
कत्वंसंसर्गमर्यादयालभ्यं लटोवर्तमानत्वं आख्यातस्यछतिस्तत्संबंधःसंसर्गमर्यादयालभ्यः पचकर्तरिक
तेर्वाधः तत्राख्यातस्यव्यापारोलक्षणा यथारथोगछतीत्यादौगमनजनकवर्तमानव्यापारवान्रथः
रथिपश्यत्यादौ द्वितीयालोपस्तुलेरथिशब्दएवाजहत्स्वार्थलक्षणयारथिकर्मत्वंचोपस्थापयति एकव
चनाद्यपस्थितमेकत्वादिसर्वत्रपथमांतपरोपस्थामेभवेति देवदत्तेनगम्यतेग्रामस्त्यस्यदेवदत्तहृतिह
तिजन्यगमनजन्यफलशालीग्रामस्त्यर्थः हृतित्वंसंसर्गबललभ्यं तृतीयायाश्चछतिः जन्यत्वंसंसर्गः ग
र्भनंधात्वर्थः जन्यत्वंसंसर्गः फलंकर्मणिभनेपदार्थः शालित्वंसंसर्गः भावप्रत्ययेतु देवदत्तेनसुप्यते इ
त्यस्यदेवदत्तहृतिछतिजन्यव्यापारस्त्यर्थः भावप्रत्ययस्तुलेफलाभावात् आत्मनेपदार्थोनभासते भविष्य

© Dharmartha Trust JK. Digitized by eGangotri

तंलृट्येर्थः तच्चविद्यमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वं तेनागमिष्यतीभीत्यत्रविद्यमानप्रागभावप्रतियो
ग्युत्पत्तिकागमनानुकूलकृतिमानित्यर्थः लुट्येर्थः अनद्यतनत्वमिति लुङ्येर्थः उत्पत्तिभूतत्वंच भूतत्वमती
तत्वं तच्चोत्पत्तानन्वेति तथाचविद्यमानध्वंसप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वंलभ्यं लिंलिपिपरोक्षत्वमतीतत्वंचार्थः
तरप्तयः सर्ववाऽप्तौ लङेअनद्यतनत्वमतीतत्वंचार्थः विधिलिङेर्थः कृतिसाध्यत्वेसतिबलवदनिष्टाज
नकेष्टसाधनत्वं स्वर्गकामोयजेतेत्यादौकृतिसाध्यबलवदनिष्टाजनकेष्टसाधनयागकः स्वर्गकामस्यर्थः
आशीर्लिङेलोटोर्थः वक्तृइच्छाविषयत्वं तेनघटमानेयेत्यत्रघटकर्मकमिच्छाविषयानयनानुकूलकृति
मांस्त्वमित्यन्वयः व्याप्यक्रियाव्यापकायाआपादानं लृट्येर्थः तात्पर्यवशात्क्वचिद्भूतत्वंक्वचिद्भविष्यत्वंलृङ्
बोध्यते सनः कर्तुरिच्छार्थः सनुत्तराख्यातस्यआश्रयत्वेलक्षणा स्वविषयार्थकमकृतिकाख्यातस्यलक्षणा
याआश्रयत्वेघटंजानातीत्यादौकृतत्वात् यङेर्थः पौनःपुन्यंतत्वंचतद्वानीननभूतार्थसजातीयक्रियांतर
ध्वंसकालीनत्वेसतिवर्तमानादिकृतीविषयत्वं पापच्यतेत्यादौतादृशकालीनत्वमेवयङाप्रत्याप्यते आख्या
तस्यचरमस्यवाचकत्वात् नविशिष्टवाचकत्वंयङः तद्वानीननत्वंचस्थूलकालमादाय सर्वकालीनत्वंकर्तृ

© Dharmartha Trust JK. Digitized by eGangotri

चत्कार्थः पूर्ववंचसंनिहितक्रियापेक्षयाबोध्यं तत्पूर्वकालीनत्वंतत्यागभावकालवृत्तित्वं तदुत्पत्तिकालीनध्वंस
प्रतियोगिकालवृत्तित्वं तेनभुक्त्वाव्रजतीत्यत्रगमनप्रागभावावच्छिन्नकालवृत्तिभोजनकर्त्रभिन्नोव्रजतीत्यर्थः समा
नविभक्तिकतोभेदेनधर्मिवाचकत्वात् अव्ययत्वेनत्वापरविभक्तिलोपात् कालस्तापर्यवसात्यवहिता यवहि
तेसाधारणेबोध्यः तेनपूर्वस्मिन्नहेगत्वाअस्मिन्नहेआगतस्तत्रनाहंप्रयोगावगमः स्वाद्यावान् तुमुनोर्थः
भोक्तुंव्रजतीत्यत्रभोजनेच्छावान्व्रजतीत्यर्थः भोक्तुमिच्छतीत्यत्रकर्तरिलक्षणाभोजनकर्तारमात्मानमिच्छतीत्यर्थः
सविशेषणेहीतिन्यायात् विशेषणेक्तताविछान्वयः भक्तनधात्वर्थकर्तृशतृशानचोः धात्वर्थजन्यफलवान्
कर्मणानचोर्थः शत्रादीनांकर्तृवाच्यः सविषयप्रकृतिकानांतु आश्रयेलक्षणा एवंकर्तृकर्मकृतांतेनरूपेणक
र्तृकर्मत्ववाच्ये भावक्तांतुमुन्घञादीनांसाधकत्वमात्रं धात्वर्थांशेनिरुक्तस्यभावक्तानुपस्थानात् ननुनी
लंघटमानयेत्यादौद्वितीयाश्रवणात् कर्मत्वयोधापत्तिः ननुविशिष्टस्यकर्मत्वमितिचेन् नतत्रविशेष
णविभक्तिः साधकत्वाय अथवाविशेषणविभक्तेरभेदोर्थः आनीयेविशेषः द्वितीयपक्षेवाक्यसमाप्तयोः पर्या
यनानघटनेवाक्येनीलंघटमित्यादौ अभेदस्यपदार्थत्वेनप्रकारत्वात् नसंसर्गत्वं नीलघटमित्यादौकर्मधार

© Dharmartha Trust JK. Digitized by eGangotri

येलक्षणायाअस्वीकारेणाभेदस्यअपदार्थत्वेनसंसर्गत्वात् तथाच वाक्यसमासयोःपर्यायतानुरोधेनषष्ठीसमा
सेराजपुरुषइत्यादौ षष्ठ्यर्थसंबंधलक्षणानघट्ने संबंधस्यसंसर्गमर्यादयालभ्यत्वात् वस्तुतस्तुविरुद्धविभक्त्य
नवरुद्धस्याभेदस्यैकत्वेसुप्तेर्मुख्यार्थराजाभेदस्यबाधेनराजस्वस्वराजसंबंधिनिलक्षणा एवंबहुव्रीहौ
वरमपदस्यान्यपदार्थलक्षणा तथाचद्वंद्वकर्मधारयान्यसमासेतत्तदर्थलक्षणा एवंनञोर्थाभावःअघ
योभूतलमित्यादौघटभिन्नेलक्षणा नकलंनंभसयेहित्यादौबलवदनिष्टजनकेलक्षणा क्रियासंगस्यैव
कारकस्यार्थतायोगव्यवच्छेदोऽर्थः यथानीलंसरोजभवत्येव विशेषणसंगस्यायोगव्यवच्छेदः यथाशंखः
पांडुरएवेति विशेष्यसंगस्यान्ययोगव्यवच्छेदः पार्थएवधनुर्धरइत्यादौ एवंदिग्मात्रंबोध्यमिति ॥
इतिजगद्गुरुश्रीमच्छंकराचार्यविरचितंतर्कामृतंसंपूर्णं ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ रामायनमः ॥ ॥

© Dharmartha Trust JK. Digitized by eGangotri

© Dharmartha Trust JK. Digitized by eGangotri